

KORKU NAMAZI İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Taha ÇELİK*

Özet: Korku namazı, hadis literatüründe oldukça geniş bir rivayet hacmine sahiptir. Eserlerde genelde müstakil başlıklar altında zikredilen korku namazının muhtelif pek çok anlatımı vardır. Esasen raf'ul-yedeyn örneğinde olduğu gibi çok sayıda sahabiden nakledilen oldukça fazla mesele bulunmakla birlikte sahabilerin naklettiği uygulamalar noktasında korku namazı kadar farklılık gösteren meseleye fazla rastlanmamaktadır. Aynı hadiseye şahit olan sahabilerin söz konusu muhtelif tasvirleri, konuyla ilgili rivayetler çerçevesinde bu namazın kılındığı mekânların tespitine ve kılınış şekillerine ilişkin çok farklı neticelere ulaşılmasına vesile olmuştur. Bu sebeple namazın mahiyeti ve keyfiyetine dair zihinlerde -mevcuttaki haliyle- bir tasavvur oluşması güçtür. İslam dininde namaza, namazın cemaatle kılınmasına, can korkusu taşıırken namazın içerdiği manaya yapılan vurguyu ortaya koyma açısından önde gelen örneklerden sayılabilecek korku namazının tasvir ve tahlili önem arz etmektedir. Bu çerçevede makalede, korku namazı ile ilgili kaynaklarda yer alan çok sayıda rivayet; Rasûlullah'ın (s.a.v.) kıldığı korku namazları, namazın kılındığı yerler ve kılınış şekillerinin tespiti gayesiyle tahlil edilmiş ve korku namazı ile ilgili alimlerin muhtelif yaklaşımları değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'in dört farklı yerde; korkunun boyutu yahut düşmanın konumuna göre kısmi farklılaşmalar gösteren ve dörde indirgenebilen muhtelif şekillerde korku namazı kıldırıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Korku Namazı, İhtilaf, Usfan, Zâtürrika'

Evaluation of the Narrations About Fear Prayer

Abstract: Fear prayer has a very large volume of narration in the hadith literature. There are many different expressions of the fear prayer, which is generally mentioned under separate headings in the works. In fact, as in the example of raf' al-yadeyn, there are quite a lot of issues reported from many companions. However, in terms of the practices narrated by the companions, there are not many issues that differ as much as the fear prayer. The various descriptions of the Companions who witnessed the same event led to very different results from the related narrations regarding the places where this prayer is performed and the way it is performed. For this reason, it is difficult to form an imagination in the minds of the nature and quality of the fear prayer. In the religion of Islam, the description and analysis of the fear prayer, which can be considered as one of the leading examples, is important in terms of revealing the emphasis on prayer, performing the prayer in congregation, and the meaning of prayer while fearing for life. In this context, in this article, many narrations in the sources about the fear prayer was analyzed in order to determine the fear prayers that the Prophet (pbuh) performed, the places where the prayer is performed and the way it is performed, and the approaches to the fear prayer was evaluated. It has been determined that the Prophet (pbuh) led fear prayers in four different places, in different ways which can show partial differentiations according to the size of the fear or the position of the enemy, and can be reduced to four.

Keywords: Hadith, Fear Prayer, Disagreement, Usfan, Dhat al-riqa.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, celik.taha@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9148-421X

GİRİŞ

Korku namazı¹ Kur'an ve sünnetle sabit bir namazdır. Ayetlerde sefere çıkıldığı zaman korku bulunması durumunda namazın kısaltılabileceği belirtilmiştir.² Bu hususta Rasûlullah'a, "*Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırdığın zaman onlardan bir bölük seninle beraber namaza dursun, silâhlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secde ettiklerinde ötekiler arkanızda olsunlar, sonra henüz namazlarını kılmamış bulunan (bu) bölük gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve bunlar da ihtiyat tedbirlerini ve silâhlarını alsınlar..*" buyurulmak suretiyle namaz teşri kılınmış ve mahiyeti tarif edilmiştir.³ Ayette tasvir edilen salâtü'l-havf, yeni bir namaz çeşidi değil beş vakit namazın olağanüstü bir durumda yeni bir kılınışı şeklindedir. Hem yaya hem de binek üzerinde kılınabilmektedir.⁴ Korku hali geçince namaz normal şartlarda nasıl kılınıyorsa öylece kılınacaktır.⁵ Ayetlerde namazın meşruiyeti ve kılınışı şekline ana hatlarıyla temas edildiği görülmektedir. Bununla birlikte düşman ve ordunun konumu veya mevcut şartlar muvacehesinde namazın tatbikine ilişkin muhtelif uygulamalar Rasûlullah'ın beyanına bırakılmıştır.

Hadis kitaplarında genelde müstakil başlıklar altında zikredilen korku namazının muhtelif pek çok anlatımı vardır.⁶ Esasen "raf'ü'l-yedeyn" örneğinde olduğu gibi çok sayıda sahabiden nakledilen oldukça fazla mesele vardır. Fakat sahabilerin naklettiği uygulamalar noktasında korku namazı kadar farklılık gösteren meseleyle fazla rastlanmaz. Korku namazı bu hususta önemli bir örnektir.

Namazın kılınışı şekli konusunda rivayetlerde oldukça fazla detay yer almaktadır. Bu çeşitliliği göz önünde bulunduran birçok âlim, Rasûlullah'ın (s.a.v.) çok sayıda ve yerde, defâatle korku namazı kıldığını belirtmişlerdir. Bizde oluşan kanaat bu tespitlerden biraz farklıdır. Takip eden başlıklarda korku namazının kılınışı şekilleri ve kılındığı yerlere ilişkin nakledilmiş olan rivayetler tartışılacak-

1 Terkipteki الخوف/korku kelimesine farklı anlamlar yüklenmiştir. Rasûlullah'ın (s.a.v.) korku namazlarını gazvelerde kıldırması hareketle kavram, "düşman korkusu" olarak sınırlandırılabilir da âlimler, Bakara suresi 239. ayetteki فَاِنْ خِفْتُمْ كَرْهًا قَرُّوا رُءُوسَكُمْ كَمَا كَرِهْتُمْ ifadesi mutlak kullanıldığı için bu namazın kılınabileceği korku dairesini geniş düşünüp; zalim-kâfir bir düşman, azgın müslüman grup, sel, yangın, zehirli yahut yırtıcı hayvandan kaynaklanan can korkusunu da bu çerçeveye dâhil etmişlerdir. bk. Şâfiî, *el-Ümm*, I, 257; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 232; İbn Abdilber, *et-Temhid*, XV, 283-284; Alâeddin es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 178.

2 en-Nisâ 4/101.

3 en-Nisâ 4/102.

4 el-Bakara 2/238-239.

5 en-Nisâ 4/103.

6 İmam Mâlik, Buhârî ve Nesâî gibi muhaddisler, eserlerinde doğrudan "kitâbu salâti'l-havf" bölümü açarken, birçok müellif, salât yahut sefer bölümünde bab başlığı olarak rivayetlere yer vermişlerdir.

tır. Aynı rivayeti çok fazla sahâbî nakletmiştir. Bu sebeple makelede de rivayetler sahâbî rivayerine göre taksim edilecektir. Bu suretle, korku namazının mahiyeti ve ihtilafların gerekçesi tespit edilerek hadislerin anlamlandırması noktasındaki farklılaşmanın sebeplerine ilişkin zihinlerde bir çerçeve oluşmasına katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

1. KORKU NAMAZI İLE İLGİLİ BAZI MESELELER

Korku namazı ile ilgili hadis literatüründe yer alan rivayetler incelendiğinde üzerinde durulması gereken oldukça farklı husus olduğu dikkat çeker. Müstakil bir namazı nitelemesine rağmen ilk defa nerede ve ne zaman kılındığı, Rasûlullah'tan (s.a.v.) sonra kılınıp kılınamayacağı, farklı kılınışlara etki eden etmenler, seferde yahut ikâmet halinde kılınışı, düşmanın kibleye göre konumu gibi çok farklı mesele etrafında ekollerin ihtilafları nakledilir. Hatta ilgili meselelerde aynı mezhebe mensup âlimlerden de farklı görüşlerin nakledildiği görülür. Esasında meselenin özünü teşkil eden husus, bu namazın nasıl kılınacağıdır.

Korku namazının Rasûlullah'a has yahut ümmeti de şamil bir sünnet olmasına ilişkin nisbî bir ihtilaf bulunmaktadır. Bu konuda Ebu Yusuf (ö. 182/798)⁷, İbn Uleyye (ö. 193/809) ve Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819)⁸ gibi bazı âlimler, Hz. Peygamber'den sonra tek imamla iki ayrı cemaate bu namazın kıldırılmayacağını, namazın iki farklı imamla kıldırılması gerektiğini⁹ belirtmişlerdir. Onları bu görüşe sevkeden hususun ayetteki *إِذَا كُنْتَ فِيهِمْ* / *sen içlerindeyken* ibaresi olduğu zikredilmiştir.¹⁰ Bununla birlikte mekâsıdı göz önünde bulundurarak bu görüşü benimsemiş olmaları da mümkündür. Çünkü bu namazın ısrarla tek imamla kılınmasında, Rasûlullah'ın arkasında namaz kılma şerefine nail olma arzusunun da etkisi vardır.¹¹ Rasûlullah'tan (s.a.v.) sonra ise böyle bir durum söz konusu değildir. Fakat cumhurun bu konuda onlarla aynı düşünmediği görülmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'den sonra sahâbîlerin bu namazı kıldıkları rivayetlerle sabittir.¹² Hz. Ali, Huzeyfe b. Yemân ve Ebu Musa el-Eşarî gibi bazı sahâbîler asr-1 saadetten sonra korku namazı kıldırılmışlardır.¹³

7 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 416.

8 Alâeddin es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 177.

9 Cessâs, *Muhtasarü İhtîâfi'l-ulemâ*, I, 366.

10 İbn Hazm bu görüşü savunanların, Rasulullah'ın örneğine vurgu yapan Ahzab suresi 21. ayete muhalefet ettiklerini düşünmektedir. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 242.

11 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 406. İmam Nevevî, Müzenî'nin de aynı kanaati paylaştığını ifade etmiştir. bk. Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 126.

12 Bâcî, *el-Müntekâ*, I, 322.

13 İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî*, VIII, 353; Mehmet Erdem, "Salâtü'l-havf", *DİA*, XLIII, 21-23.

Rasûlullah'ın (s.a.v.) kıldığı ilk korku namazının hangisi olduğu hususu oldukça ihtilaflıdır. Rasûlullah (s.a.v.) bu namazı gazvelerde kıldırmıştır.¹⁴ İhtilafın sebebi, korku namazı kılınan gazvelerin tarihine yönelik farklı tespitlerden kaynaklanmaktadır. Aksini söylemek de mümkündür. Korku namazı ile ilgili rivayetler sebebiyle gazvelere ilişkin farklı tarihlendirmeler mevcuttur dense hatalı olmayacaktır.

İlk kılınan namazın tespiti için önem arzeden iki veri bulunmaktadır. Bunlardan ilki korku namazını emreden Nisa suresi 102. ayetin iniş zamanıdır. Fakat ilgili ayetin nüzül vaktine dair ihtilaf vardır. Öncelikle şu ifade edilmelidir. Kaynaklarda zikredilen malumatlarda namazın kılındığı yerlere ilişkin farklı tespitler bulunmaktadır. Tabiiinden Mücahid'e (ö. 103/721) göre bu namaz, biri Zâtürrika' diğeri Usfan'da olmak üzere iki defa kılınmıştır.¹⁵ Lakin rivayetler, bu namazın ikiden fazla kılındığını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁶ Maverdî (ö. 450/1058) bu iki yere ilaveten Batnu'n-Nahl ile birlikte üç yerde kılındığı kanaatindedir.¹⁷ İbn Hazm (ö. 456/1064); Zî Karad, Zâtürrika', Necid, Zecnân ve Usfan arası, Cüheyne, Nahl, Usfan, Muharip ve Sa'lebe gününde, bir sefer de Taif yahut Tebük'te kılındığını kaydetmiştir ki¹⁸ ileride tetkik edileceği üzere bu isimlendirmelerden birkaç tanesi aynı seferi ifade etmektedir. Irâkî'ye (ö. 806/1404) göre ise Zâtürrika', Zî Karad, Usfan, Taif ve iki defa olmak üzere Necid gazvesinde kılınmıştır.¹⁹ Necid gazvesinin de diğer gazvelerle aynı olma ihtimali bulunmaktadır. Vehbe ez-Zühayli (1436/2015); ilki Hendek'ten sonra gerçekleşen Zâtürrika'da, ikincisi Batn-ı Nahl-Necid-Gatafan yurdunda, üçüncüsü Usfan'da ve dördüncüsü hicri 6. Yılda Hudeybiye'den önce Zî Karad'da olmak üzere dört yerde kılındığı sonucuna varmıştır.²⁰ Görüldüğü üzere namazın kılındığı yerlere ilişkin muhtelif görüşler vardır. Bunun en önemli sebebi aynı hadiseye şahit olan sahabilerin muhtelif anlatımları meselesidir. Aynı olaya ilişkin farklı isimlendirmeler hem namaz sayısının hem de kılınan yerlerin fazla algılanmasına sebep olmuştur. Bu farklı

14 Rivayetlerde ekseriyetle seferde kılınan korku namazları aktarılmışlarsa da âlimler, hem seferde hem de ikamet halinde korku namazını caiz görmüşlerdir. İmam Mâlik'in, bu namazın sefere has olduğunu düşündüğü kaydedilmiştir. Cumhur, ayette zikredilen *الصَّلَاةُ فَاَقَمْتُمْ فِيهَا* / *Sen aralarında olup da onlara namaz kıldırдың zaman* ifadesinde sefer kaydının olmamasını delil getirmişlerdir. bk. İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 407; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, VII, 421.

15 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, II, 503-504.

16 İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bâri*, VIII, 396.

17 Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, II, 458.

18 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 243.

19 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 144.

20 Vehbe ez-Zühayli, *el-Fikhu'l-İslâmî*, II, 1457-1458.

tespitlere sevk eden en önemli âmil Zâtürrika' gazvesidir. Çünkü bu gazveye dair kaynaklarda farklı isimlendirmeler mevcuttur. Rasûlullah (s.a.v.) bu gazveye Nahl ismi verilen yerden hareket etmiş, yolda Gatafan'dan bir grupla karşılaşmıştır. Burada savaşılmamış fakat Rasûlullah (s.a.v.) korku namazı kıldırmıştır.²¹ Muharip, Hasafe, Gatafan, Benî Enmar, Necid, Benî Sa'lebe,²² Benî Lihyan²³, Benî Süleym²⁴ gazveleri muhtelif gazveler gibi değerlendirilse de hepsinin Zâtürrika'ya raviler tarafından verilen farklı isimler olduğu tespit edilmiştir.²⁵

Zi Karad ve Taif seferlerinin Usfan'dan sonra olduğu malumdur. Lakin Zâtürrika' gazvesinin gerçekleştiği tarih net değildir. İrdelenmesi gereken ilk husus budur. Rivayetlerde açıkça ilgili ayetin Usfan'da indirildiği haber verilmektedir. Bu gazvede müslümanların öğle namazını kıldığını gören müşrikler, onların namazı asla terketmeyeceklerini düşünüp ikinci namazını kıldıkları esnada saldırma planı yapmışlardır. Halid b. Velid komutasındaki müşrik ordusunun bu planı Rasûlullah'a (s.a.v.) vahiyyle bildirilmiş, bu şekilde korku namazı teşri kılınmış ve ilk korku namazı eda edilmiştir.²⁶ Çok sayıda âlim söz konusu rivayet sebebiyle "korku namazının ilk defa Usfan'da kılındığı bilinmektedir" şeklinde kesin bir yargıyla tahlillerine başlamaktadır. Usfan'da kılınan söz konusu namaz Hendek ve Kureyza'dan sonra Hudeybiye dönüşü kılınmıştır.²⁷ Mekke'den 36 mil uzaklıkta bulunduğu kaydedilen Usfan'da kılınan bu namazın hicretin dördüncü senesinde Beni Lihyan gazvesinde kılındığı ifade edilmiştir. İbn İshak ise bunun Hendek'ten ve Beni Kureyza'dan sonra, hicretin altıncı yılında olduğunu söylemiştir. Aynı, İbn İshak'ın sözünün daha doğru olduğu kanaatindedir.²⁸ Usfan'da kılındığı kabul edildiğinde Zâtürrika' gazvesinin bu gazveden sonra olduğu kabul edilmiş olacaktır ki 7/628 yılına tekabül etmektedir. Hâlbuki siyer kaynaklarında Zâtürrika' için verilen tarih genellikle hicrî 4 yahut 5 yıllarıdır.²⁹

21 Buhârî, "Megâzi", 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, 193.

22 Buhârî, "Megâzi", 29.

23 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 144.

24 Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 503-504.

25 Rivayetleri değerlendiren Apaydın, el-Kudr, Zû Emer ve Bahrân isimlerinin de Zâtürrika'ya ait olduğunu tespit etmiştir. Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 570.

26 Ebu Dâvûd, "Salâtü's-sefer", 12.

27 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 423-424.

28 Aynî, *Şerhu Ebi Dâvûd*, V, 110.

29 İbn İshak (ö. 151/768), İbn Hişam (ö. 218/833) ve daha birçok siyer müellifi bu gazveye, hicrî dördüncü yılda cumâdiye'l-ülâ ayında çıkıldığı kanaatindedir. bk. İbn Hişam, *es-Sire*, I, 396. Bazı kaynaklarda ise hicrî beşinci yılın Muharrem ayı zikredilmektedir. bk. Vâkîdî, *el-Megâzi*, I, 396; İbn Hibbân, *es-Sire*, I, 249. Âlimlerin üzerinde durduğu diğer bir ihtimal ise Zâtürrika' ismi verilen iki ayrı gazvenin vuku' bulmuş olmasıdır. bk. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, III, 372; İbn Kesir, *el-Fusûl*, s. 159-160. Zâtürrika' isminin bu gazveye verilmesine ilişkin rivayetlerde zikredilen muhtelif gerekçeler, bu görüşe sevk eden etkenlerden

Zâtürrika'da korku namazının kılındığı aşikârdır ve birçok sahâbî tarafından haber verilmektedir. Bu tarihlendirmeye göre korku namazı ilk defa Zâtürrika'da kılınmış olmalıdır. Ufsan rivayetleri bu durumda anlamını yitirmektedir. Bu husustaki karmaşayı çözebilecek verilerden biri Hendek savaşında geciktirilen namazlar meselesidir. Câbir b. Abdullah'tan nakledilen rivayete göre Hz. Ömer, Hendek savaşında son derece sinirli bir şekilde hem düşmana kızar hem de 'Ey Allah'ın Rasülü güneş neredeyse batacak ve ben henüz ikinci anmazını kılmadım' der. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) "Henüz ben de kılmadım Ey Ömer" buyurur ve güneş battıktan sonra Rasûlullah (s.a.v.) Buthan denilen mevkiye gelince abdestini alıp önce ikindiye ardından da akşam namazını kılar.³⁰ Bu rivayette korku namazı kılınmayıp namazın ertelenmiş olması bu namazın henüz teşri kılınmadığını düşündürmektedir.³¹ O halde korku namazı konusunda yapılacak tarihlendirmedeki en önemli veri, Hendek gazvesinin gerçekleştiği hicrî 6. yıl yani 627 yılı olmaktadır. Bahsi geçen namazların hepsi de bu tarihten sonra kılınmış olmalıdır.

Meseleye ışık tutan diğer bir bilgi, korku namazının غزوة السابعة /yedincinin gazvesinde veya yedinci gazvede kılındığını ve bu gazvenin de Zâtürrika' seferi olduğunu bildiren rivayettir.³² Sağlam isnadla gelen bu rivayetteki "yedinci" meselesi tartışmalıdır. Yedinci sene yahut yedinci sefer olduğuna ilişkin farklı görüşler vardır.³³ Bazı âlimlere göre bu yedinci sefer Zâtürrika' seferidir ve Rasûlullah (s.a.v.) bundan önce altı sefere çıkmıştır. Buradan hareketle ilk korku namazının Zâtürrika'da kılındığı yorumu yapılmıştır.³⁴ İmam Buhârî (ö. 256/870), Zâtürrika' gazvesine Hayber'den sonra çıkıldığı kanaatindedir.³⁵ İbn Hacer'e (ö. 852/1449) göre ibare "yedinci gazve" olarak anlaşılırsa Rasûlullah'ın çıktığı ve savaşılmamış gazveler de kastedilse Uhut'tan önce olacaktır ki bu olası değildir. Bunlar savaşılan gazveler olmalıdır ki sırasıyla şöyledir: Bedir, Uhut, Hendek, Kurayza, el-Müreyysi', Hayber ve Zâtürrika' olmaktadır. Bu durumda Zâtürrika', Hayber'den sonraya tarihlenmektedir ki yine en erken 7. senededir. İbn Hacer'e göre bunun yedinci sene olarak anlaşılması ibareye daha yakındır ama her ikisi de manaya uygundur.³⁶

biri olmuştur. Rasûlullah (s.a.v.) bu gazveye çıktığında hem birkaç farklı yerde konaklanmış hem de zihinde kalması diğer hadiselerle göre daha kuvvetle muhtemel olan bazı ilginç hadiseler bu gazvede gerçekleşmiştir. Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, s. 574.

30 Buhârî, "Salâtü'l-havf", 4.

31 Nitekim Hendek'te kılınan namazı anlatan Ebu Said el-Hudrî, Rasûlullah'ın (s.a.v.) öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını peşpeşe kıldırıldığını, bunun korku namazının nâzil olmasından önce gerçekleştiğini ifade etmiştir. İbn Huzeyme, *Sahih*, III, 100.

32 Buhârî, "Megâzi", 29.

33 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 419.

34 Bâci, *el-Müntekâ*, I, 322.

35 Buhârî, "Megâzi", 29.

36 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 419-420.

Namazın tarihlendirilmesinde önemli hususlardan biri de namazı kıldığını ifade eden sahâbilerdir. Zâtürrika'da korku namazı kılanlar arasında Ebu Hureyre de vardır. Onun Hayber savaşına katıldığı tarihen sabit bir bilgi olduğu için Zâtürrika'nın Hayber'den sonra gerçekleştiği ifade edilmiştir. Buhârî'nin kanaatinde bu durumun etkisi olmalıdır.³⁷ Yine Ebu Musa el-Eş'arî de bu gazveyi nakledenlerden birisidir. Ebu Musa'nın ise Hayber'den sonraki gazvelere katıldığı bilinmektedir.³⁸ Zâtürrika'nın son gazve olduğu kanaati de aynı zaviyeden reddedilmiştir. Çünkü korku namazını Rasûlullah'la kılanlardan biri olan Ebu Bekre, Taif'te Müslüman olmuştur.³⁹ Anlatılanlardan hareketle Rasulullah'ın (s.a.v.) Zâtürrika, Usfan, Zi Karad ve Taif'te korku namazını kıldığını söylemek mümkündür.

2. RİVAYETLERİN TAHLİLİ

Korku namazının kılınış şekillerine ilişkin kaynaklarda oldukça farklı tarif yer almaktadır. Birçok sahâbî, muhtelif şekilleri naklettiği gibi aynı sahâbî birbirinden farklı kılınışları haber verebilmektedir. Korku namazı konusunda, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud, Câbir b. Abdullah, Sehl b. Ebu Hasme, Ebu Ayyâş, Huzeyfe, Ebu Bekre, Ebu Hureyre, Ebu Musa el-Eş'arî, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit, Enes b. Mâlik ve Hz. Aişe'den çok sayıda rivayet nakledilmiştir. İlgili rivayetlere geçmeden önce namazın kılınış şekillerine ilişkin âlimlerin kanaatlerine değinmekte fayda olacaktır. Aynı rivayetlerden hareket eden müellifler birbirinden oldukça farklı tespitlerde bulunmuşlardır. Ebu Davud (ö. 275/889) ve İbnü'l-Münzir⁴⁰ (ö. 318/930) 8, İbn Hibbân (ö. 354/965) 9, İbn Kassâr (ö. 397/1007) 10,⁴¹ Kadı İyaz (ö. 544/1149) 13, İbn Hazm 14, Irâkî 17⁴² ve İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) 24 defa muhtelif şekillerde bu namazın kılındığı belirtmişlerdir.⁴³

37 Buhârî, "Megâzi", 29.

38 Gazvenin dördüncü yılda gerçekleştiğini düşünen Apaydın, Ebu Hureyre ve Ebu Musa'dan nakledilen bu rivayetleri ele almış ve ikisinin de bu gazveye katılmadıkları neticesine ulaşmıştır. Ona göre isnadda zikredilen Ebu Musa, el-Eş'arî değil el-Ğâfikî'dir. Ebu Hureyre ise bu rivayeti irsal yaparak nakletmiştir. bk. Apaydın, Siyer Kronolojisi, 574-576. Fakat rivayetlerde açıkça zikredildiği üzere Ebu Musa el-Ğâfikî uzak bir tevil olarak görülmektedir. Ebu Musa el-Eş'arî'nin anlatımına göre o, Zâtürrika' savaşına Rasulullah (s.a.v.) ile beraber çıkmıştır. Yanlarında bir deve bulunmaktadır ve nöbetleşe binmişlerdir. Ayaklarının altı yürümekten yaralanmış ve buradan hareketle gazveye bu isim verilmiştir. Buhârî, "Megâzi", 29.

39 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 423-424.

40 İbnü'l-Münzir, *el-İknâ'*, I, 122.

41 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 140.

42 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 139.

43 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 431.

Konuya ilişkin verilen en az sayı, korku namazının Rasûlullah (s.a.v.) tarafından altı farklı şekilde kıldırıldığı şeklindedir. Nakledilen bütün hadislerle amel etmenin caiz olduğunu düşünen Ahmed b. Hanbel, altı yahut yedi kılınış şekli zikretmiştir.⁴⁴ İbn Abdilber (ö. 463/1071); İbn Ömer, Sehl b. Ebu Hasme, Abdullah b. Mesud, Ebu Ayyâş, Huzeyfe ve Ebu Bekre tarafından nakledilen şekiller olmak üzere çok sayıda ve farklı naklin bu altı kılınışa indirgenebileceğini belirtir.⁴⁵ İbn Hacer'e göre kılınış şekilleri 17'ye kadar çıkarılabise de bunların hepsi altı farklı şeklin, aynı hadiselerin muhtelif raviler tarafından naklidir.⁴⁶ Muasır araştırmacıardan Seyyid Sabık (ö. 1420/2000) altı kılınış şekli zikretmiş,⁴⁷ Rasûlullah'ın (s.a.v.) 14 kere bu namazı kıldığını kaydeden Vehbe ez-Zühayli ise 7 farklı vecih zikretmiştir.⁴⁸

Rasûlullah'ın kıldırıldığı korku namazlarının şekil yahut rekât sayısı açısından değişiklik arz etmesindeki en önemli etkenlerden birinin korkunun boyutu, diğerinin ise düşmanın kibleye göre konumu olduğu anlaşılmaktadır. Şayet korku çok şiddetlenirse namazın muayyen bir şekli olmadığı askerin ima ile kılacağı hususunda âlimler müttefiktir.⁴⁹ Düşman kible tarafında olduğu takdirde safların en kolay yer değiştirmesine müsait olan rivayetlerin, düşman kible tarafında olmazsa safların birbirini muhafazaya en elverişli kılınışların tercih edildiği görülür. Usfan'da düşman kible yönündedir, İslam ordusuyla kible arasında konumlanmıştır. Zâtürrika'da ise kible, müslümanların arkasında kalmıştır. Şâfiiler⁵⁰ ve Hanbeliler⁵¹ düşman kible tarafındaysa Usfan'daki namazı, kible tarafında olmayıp ordunun yönü kibleye doğru değilse Zâtürrika'da kılınan Sehl hadisindeki kılınışı tercih etmişlerdir. Hanefiler'in ise her hâlükârda İbn Ömer yahut İbn Mesud rivayetlerine meylettikleri zikredilmektedir.⁵² Burada kibleye dönmeden namaz kılma meselesi gündeme gelmektedir ki -korkuya has olmak üzere- Sevrî, Mâlik ve Şâfiî, kibleye dönerek yahut dönmeden namaza cevaz vermişlerdir. Onlar 'kibleye dönebildiği kadar dönse yeter' kanaatindedirler.⁵³

44 Hattâbî, *Meâlimüs-sünen*, I, 272.

45 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 404.

46 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 431.

47 Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, I, 278.

48 Vehbe ez-Zühayli, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 1461-65.

49 Vehbe ez-Zühayli, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 1469.

50 Şâfiî, *el-Ümm*, I, 247.

51 İbn Kudâme, *el-Kâfi*, I, 316-318.

52 Mâlik b. Enes, *Muvattau Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, "Salât", 90.

53 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 282.

Korku namazı ile ilgili çok sayıda sahâbiden rivayet gelmiştir. Burada tek tek rivayetlerin hepsi değil âlimlerin vurgu yaptığı, tercihe konu olan ve diğer birçok rivayete müracaattan vâreste kılacak hadisler esas alınmıştır. Bizde oluşan kanaat korku namazının dört farklı surette kılındığı şeklindedir. Bunlar 1. Salih b. Havvât rivayetleri, 2. Abdullah Ömer ve Abdullah b. Mesud rivayetleri, 3. Câbir Abdullah ve Ebu Ayyâş rivayetleri, 4. Ebû Bekre ve Câbir b. Abdullah rivayetlerinde tarif edilen kılımlardır. İbn Ömer ve İbn Mesud rivayetleri aynı kılınışı haber vermesine rağmen kaynaklarda müstakil olarak çok vurgu yapıldığı için ayrı başlıklarda ele alınacaktır. Ebu Hureyre ve Hz. Aişe rivayetlerinde tarif edilen kılımlar mana ile rivayetten kaynaklı olarak diğerlerinden farklı bir şekil gibi anlaşıldığını düşünmekteyiz. Buna rağmen bazı âlimlerin sıklıkla vurgu yapmasına binaen tarafımızca müstakil başlıklarda zikre değer bulunmuştur. Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit ve Huzeyfe rivayetlerinde haber verilen tek rekâtlık kılınışla ilgili de kanaatimiz farklıdır. Bu sebeple, ayrı başlık altında yer verilmiş olsa da tatbik edildiği düşünülen kılınışlara beşinci bir şekil olarak dâhil edilmemiştir.

2.1. Salih b. Havvât-Sehl b. Ebu Hasme Rivayeti

Salih b. Havvât'ın Rasûlullah (s.a.v.) ile Zâtürrika'da korku namazını kılan birinden naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) orduyu iki saf ayırmıştır. Her iki saf da namaza hep beraber başlamışlardır. Birinci saf ilk rekâtı Rasûlullah ile kılmıştır. İkinci rekâta kalkınca Rasûlullah ayakta beklemiş ve bu saf namaz kendileri tamamlayıp geri çekilmiştir. İkinci saf öne geçip Rasûlullah ile ikinci rekâtı kılmışlardır. Bu, Rasûlullah'ın (s.a.v.) ikinci rekâtı, ikinci safın ise ilk rekâttır. Rasûlullah (s.a.v.) ikinci rekâtın sonunda oturduğu yerde beklerken bu saf ikinci rekâtlarını kılmış ve Rasûlullah ile birlikte namazı tamamlamışlardır.⁵⁴

Salih b. Havvât rivayetleri arasında hem isnad hem de metin açısından farklılıklar bulunmaktadır. Salih b. Havvât tabiidendir. Hem Sehl b. Ebu Hasme'den hem de babası Havvât b. Cübeyr'den hadis nakletmiştir. Hadis kaynaklarında geçen bazı rivayetlerde Salih b. Havvât "Rasûlullah (s.a.v.) ile Zâtürrika'da korku namazı kılan bir kişiden"⁵⁵ şeklinde müphem lafızla, bir diğerinde ise "Sehl b. Ebu Hasme'den" şeklinde sarih ifadeyle nakletmektedir. Buradaki müphem şahsın da Sehl olduğu düşünülse de İbn Hacer bu rivayetin, babası Havvât'tan olduğu

54 Buhârî, "Megâzi", 29; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirin", 309; Tirmizî, "Sefer", 8; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 18; İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 151; İmam Mâlik, "Salâtü'l-havf", 1.

55 Buhârî, "Megâzi", 29; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirin", 309; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 18; İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 151; İmam Mâlik, "Salâtü'l-havf", 1.

kanaatindedir.⁵⁶ Rivayetler arasındaki metinsel fark küçüktür. Bununla birlikte namazla ilgili genel usul açısından değerlendirildiğine muhtelif hükümlere sevk edebilen bir nüanstır. Zira birinde cemaatle imam aynı anda diğerinde ise cemaat imamdanda önce namazdan ayrılmaktadır. Rivayeti nakleden ravilerden kaynaklı bir metin farklılığı bulunmaktadır. Hadisin Yezid b. Rûmân tariki ile Kasım b. Muhammed tariki arasında fark vardır. Kasım b. Muhammed rivayetine göre ikinci safa ilk rekâtını kırdıran Rasûlullah (s.a.v.) kendisi namazdan çıkmış, bu saf da namazı kendileri tamamlamıştır. Yezid b. Rûmân rivayetinde ise Rasûlullah (s.a.v.) oturduğu yerde beklemiş ve namazı ikinci safa birlikte bitirmiştir.⁵⁷

Korku namazı konusunda âlimlerin en fazla tercih ettiği rivayet Salih b. Havvât'tan nakledilen haber olmuştur. Bu hususta Hanefîler ile İmam Mâlik'in talebesi Eşheb⁵⁸ gibi bazı âlimler haricinde genel temâyül, bütün sahih hadislerle amel edilebileceği ama Kur'an'da tarif edilen şekle en uygun olduğu yorumuyla Sehl hadisinin rüchaniyetidir. Abdurrahman b. Mehdi⁵⁹ (ö. 198/813-14), Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbeli⁶⁰ bu düşüncededir. Örneğin İmam Şâfiî Kur'an'a muvafakatından dolayı⁶¹ Yezid b. Rûmân tarikini yani son safın namazı imamlarla birlikte sonlandırması rivayetini tercih etmektedir.⁶² Ona göre ayetteki **فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ** ibaresi namazı tamamlamak anlamındadır ki bu hadis namazı tamamlamaya en uygun olandır.⁶³ Ayrıca ayetteki **فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ** kısmı da namazın tamamını Rasûlullah (s.a.v.) ile kılmayı kastetmektedir.⁶⁴ Namazda bütün vecihleri caiz gören ve farklı kılınışların sahih isnadlarla nakledildiğini ifade eden Ahmed b. Hanbeli⁶⁵ talebesi Esrem, 'Hepsini mi yoksa birini mi tercih edersin?' diye sorduğunda, 'Sehl b. Ebu Hasme rivayetini seçerim çünkü düşmana karşı en uygunudur.' demiştir. Esrem, 'Düşman kible tarafında olsa da olmasa da mı?' deyince, 'evet, çünkü taifenin biri giderken diğeri gelmektedir' şeklinde cevaplamıştır.⁶⁶

Sehl rivayetini tercih eden bir diğer âlim İmam Mâlik'tir. Yukarıda zikredilen ravi kaynaklı metin farklılığından dolayı onun tercihi hususunda farklı kanaat-

56 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VII, 422.

57 İmam Mâlik, "Salâtü'l-havf", I; Ebu Dâvûd, "Sefer", 12.

58 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 261.

59 Mervezi, *İhtilâfu'l-fukahâ*, s. 162.

60 İbn Kudâme, *el-Kâfi*, I, 316-318.

61 İmam Şâfiî, *el-Ümm*, I, 243.

62 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 138.

63 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 402.

64 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 263.

65 Tirmizî, "Sefer", 8; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, I, 316.

66 Seffârîni, *Kesfü'l-lisâm*, III, 291.

ler bulunmaktadır. Onun Yezid b. Rûmân tarikini tercih ettiğini kaydedenler olmuştur.⁶⁷ Talebeleri İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806), İbn Vehb (ö. 197/813) ve Eşheb'in (ö. 204/820) naklettiklerine göre ise ona 'Sen, Salih b. Havvât hadisini mi (Yezid tariki) Sehl hadisini mi (Kasım b. Muhammed tariki) tercih edersin?' diye sorulduğunda o, 'Sehl'i tercih ederim' demiştir. Çünkü o rivayette saf, imam selam verdikten sonra kalkmakta ve kalan rekâtı tamamlamaktadır.' demiştir. İbnül Kasım'ın ifadesine göre o önceleri Yezid b. Rûmân rivayetini benimsemiş fakat sonra bundan vazgeçmiştir.⁶⁸ Yahya b. Yahya (ö. 234/849) nüshasındaki rivayette bizzat Malik'in, 'Kasım b. Muhammed'in Salih b. Havvât'tan naklettiği hadis, korku namazı konusunda işittiğim hadislerden en çok hoşuma gidendir.' dediği geçmektedir.⁶⁹ Netice itibarıyla İmam Mâlik Sehl rivayetini tercih etmekle birlikte, Rasûlullah'ın (s.a.v.) ikinci safı beklemeden selam verdiğini haber veren Kasım b. Muhammed tarikini esas almaktadır.

İmam Mâlik ve Şâfiî'nin Kur'an'a muvafakata, Ahmed b. Hanbel'in düşmana mukavemeti tercih sebebi olarak öne sürdüğü zikredilmiştir.⁷⁰ İbn Abdilber'e göre İmam Mâlik'in bu tercihinin delili namaz konusundaki icma olunan tavidir ki o da imamın namazı kaçıranı beklememesidir. Mesbuk namazı kendi tamamlamalıdır. Ona göre de asıllara aykırı olduğu için Malik, Kasım b. Muhammed tarikini tercih etmiştir.⁷¹ Şâfiî'nin imamla birlikte selamı, Malik'in imamdan sonra selamı tercih ettiğini dile getiren İbn Abdilber, 'ayetin zahiri Şâfiî'yi desteklese de namaza ilişkin asıllar Malik'i desteklemektedir' demektedir.⁷² Rasûlullah'tan (s.a.v.) korku namazı konusunda sağlam haberler geldiğini ifade eden İshak b. Râhûye ise nakledilenlerin hepsinin caiz olup Sehl hadisini diğerlerinden üstün tutmayacağını söylemiştir.⁷³

Görüldüğü üzere ayetin zahiri, namaz konusundaki asıllar ve namazda düşmandan korunma meselesi âlimlerin görüşlerini belirleyen hususlar olmuştur. Bu rivayeti kabul etmeyen âlimlere göre ise rivayetin metninde iki açıdan ızdırıp bulunmaktadır. Birincisi ikinci safın, Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber yahut Rasûlullah'tan sonra selam verme meselesi, ikincisi ise Zâtürrika'da kılınan namazın mahiyeti meselesidir. Çünkü Câbir b. Abdullah da namazı Zâtürrika'da kılmıştır ve anlattığı kılış farklıdır.⁷⁴ Ayrıca yine Salih b. Havvât kanalıyla Sehl b.

67 Buhârî, "Megâzi", 29.

68 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 262.

69 İmam Mâlik, "Salâtü'l-havf", 1.

70 Bâci, *el-Müntekâ*, I, 322-323; Aynî, *Şerhu Ebî Dâvud*, V, 118.

71 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 402.

72 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 263.

73 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 138.

74 Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, I, 367-369.

Ebu Hasme'den nakledilen korku namazı Abdullah b. Ömer'in tarif ettiği namaz gibidir.⁷⁵ İbn Abdilber, 'bazı sika âlimler Salih b. Havvât hadisini de İbn Ömer hadisine yakın manada nakletmişlerdir' sözleriyle bu hususa dikkat çekmiştir.⁷⁶ Ona göre bu durumlardan dolayı Sehl hadisi 'muhtelefun fi'h'tir. Hâlbuki İbn Ömer rivayeti ihtilaftan beri olan bir kılınışı haber vermektedir.⁷⁷

2.2. Abdullah b. Ömer Rivayeti

Abdullah b. Ömer'in anlattığına göre Necid tarafında kılınan namazda Rasûlullah (s.a.v.) orduyu iki gruba ayırmıştır. Arkasındaki safla ilk rekâtı kılar-ken diğer saf düşman karşısında beklemiştir. Daha sonra saflar yer değiştirmiş ve Rasûlullah (s.a.v.) ikinci rekâtı diğer gruba kılmıştır. Sonrasında Rasûlullah (s.a.v.) kendisi selam vermiş ve herkes birer rekât daha kılmak suretiyle namazı tamamlamıştır.⁷⁸ Bu şekilde Rasûlullah (s.a.v.) da sahâbiler de ikişer rekât namaz kılmıştır. İbn Ömer'den nakledilen bazı rivayetlerde ise önce hep birlikte ilk safın sonra da hep birlikte ikinci safın kalan rekâtı kıldıkları ifade edilmektedir.⁷⁹ Aynı rivayetin Sehl b. Ebu Hasme tarafından da nakledildiği görülmektedir.⁸⁰ Kendisine korku namazının kılınışı sorulan Mesruk da namazı İbn Ömer'in anlattığı şekilde anlatmıştır.⁸¹

Abdullah b. Ömer'in naklettiği bu kılınış Zâtürrika' gazvesinde gerçekleşmiştir. Bu rivayetin Sehl hadisinden en önemli farkı, her iki grubun da imam namazdan ayrıldıktan sonra selam vermiş olmasıdır. Özellikle bu hususiyetten dolayı Hanefîler bu hadisi tercih etmişlerdir.⁸² Birçok âlim Hanefîler'in İbn Ömer hadisiyle amel ettiklerini kaydetmiştir.⁸³ İmam Mâlik, Sehl rivayetini tercih etmekle birlikte talebelerinden Eşheb bu rivayeti esas almıştır.⁸⁴ İbn Abdilber bütün vecihleri ele aldıktan sonra şöyle demektedir: 'Diğerlerini kılan da Rasûlullah'tan nak-

75 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

76 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 406

77 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 276.

78 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 305; Ebu Dâvûd, "Sefer", 16; Tirmizî, "Sefer", 8; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 151; İmam Mâlik, "Salâtü'l-havf", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 26.

79 Buhârî, "Megâzi", 29; Ebu Dâvûd, "Salâtü's-sefer", 16; Tirmizî, "Sefer", 8.

80 Dârimî, "Salat", 185.

81 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 216.

82 Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, I, 243.

83 *Muvatta'*'yı nakleden Muhammed eş-Şeybânî, İbn Ömer rivayetini naklettikten sonra 'biz de bunu alırsak, Ebu Hanife'nin görüşü de böyledir' demiştir. bk. İmam Malik, *Muvatta'u Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, "Salât", 90.

84 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 261.

ledilen sağlam vecihlere aykırı davranmış olmamakla birlikte en uygun olan vecih İbn Ömer rivayetidir. Çünkü bu, Medine imamlarının nakliyle bize ulaşmıştır ki muhaliflerine karşı daima tercih edilirler. Ayrıca bu asıllara da en uygun olandır. Zira namazı kılan herkes, Rasûlullah (s.a.v.) namazını kıldıktan sonra kalan rekâtını tamamlamaktadır. Nitekim bu Rasûlullah'ın icma ile sabit uygulamasıdır. İlk safın Rasûlullah'tan önce namazdan çıkması hem usullere hem de 'imam uyulmak içindir' hadisine muhaliftir.⁸⁵

Âlimlerin bir kısmı sahih isnadlarla nakledilen bütün kılınış şekillerine cevaz verdikleri için bu rivayetteki kılınış da onlar için muteberdir. İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) ve Evzâ'î'nin de bu rivayeti tercih ettikleri kaydedilmiştir.⁸⁶ Amel-i kesir bulunması ve ilk safın kibleye arkasını dönmesi sebebiyle⁸⁷ Şâfiî'nin bu kılınışa cevaz vermediği ifade edilse de⁸⁸ onun Sehl hadisini tercih etmekle birlikte bu vechi de caiz gördüğü daha yaygın bir kanaattir.⁸⁹ Nitekim o, Sehl hadisinin tercihe daha şayan olduğunu ifade ettikten sonra, 'İbn Ömer hadisinde bu rivayeti nakzeden bir durum yoktur.' demektedir.⁹⁰

2.3. Abdullah b. Mesud Rivayeti

Abdullah b. Mesud'dan nakledilen rivayette tarif edilen kılınış, İbn Ömer rivayetiyle hemen hemen aynıdır.⁹¹ Rasûlullah (s.a.v.) önce ilk safa bir rekât daha sonra ikinci safa bir rekât kıldırmıştır. Rasûlullah selam verdikten sonra arkasındaki saf kalan bir rekâtı kılmış onların ardından da diğer saf gelip namazlarını tamamlamışlardır.⁹² Abdurrezzak b. Hemmam aynı kılınışı Hz. Ali'den de nakletmektedir.⁹³ Tabiünden İbrahim en-Nehaî, korku namazını bu şekilde tarif ettikten sonra 'kaza etmeye önce ilk saf başlar çünkü onlar namaza önce başladılar. Namazda oldukları için de hiç biri konuşmaz.' demiştir.⁹⁴

85 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 276.

86 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 404; Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 125.

87 Salih b. Havvât rivayetinin Kur'an'da tarif edilen şekle daha uygun olduğunu ifade eden Hattâbî, hem ihtiyat açısından hem de amel-i kesir ve kibleye sırt dönme durumlarından dolayı İbn Ömer rivayetinin tercih edilemeyeceği kanaatindedir. bk. Hattâbî, *Medâlim*, I, 268.

88 İbn Receb, *Fethu'l-Bâri*, VIII, 351.

89 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 404; Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 125.

90 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 138.

91 Hanefî âlimler de bu iki rivayetin aynı olduğunu düşünmektedir. bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâ'i*, I, 243.

92 Ebu Dâvûd, "Sefer", 17.

93 Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 507.

94 Muhammed eş-Şeybânî, *el-Hucce*, I, 340; Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 508.

İbn Mesud'dan nakledilen bu rivayetle İbn Ömer hadisi arasında küçük bir fark bulunmaktadır. O rivayette kalan rekâtı herkesin kendi tamamladığı kaydedilmekte, Abdullah b. Mesud rivayetinde ise saflar hep birlikte kalan rekâtı tamamlamaktadır.⁹⁵ Lakin rivayetler incelendiğinde İbn Ömer rivayetleri arasında da muhtemelen aynı hadisenin farklı ifadesinden kaynaklanan farklılıklar olduğu ve nihâî olarak tarif edilen kılınışın Abdullah b. Mesud rivayetiyle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

Ebu Hanîfe ve ashabının hem Abdullah b. Mesud hem de Abdullah b. Ömer hadislerini benimsedikleri ifade edilir.⁹⁶ Bazı kaynaklarda 'Hanefiler yahut ashab-ı rey Abdullah b. Mesud hadisini esas almışlardır'⁹⁷ dense de bu iki rivayette tarif edilen kılınışlar birbirine çok yakın olduğu için aralarında çok fark gözetilmemiş hatta daha meşhur olduğu için İbn Ömer hadisini tercih ettikleri söylenmiştir.⁹⁸

İrakî, Abdullah b. Mesud hadisinin zayıf olduğu kanaatindedir.⁹⁹ İbn Hacer ise bu hadisin Sehl b. Ebu Hasme hadisine muvafık olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁰ İbn Ebi Leylâ, Sevrî (ö. 161/778) ve bazı Şâfiîler düşman kible tarafında olursa böyle kılınır demişlerdir.¹⁰¹

Aynî, mezhep imamlarının her şartta İbn Ömer ve İbn Mesud rivayetlerini tercih ettiklerini belirtmiş ve mezhebin genel görüşünü özetlemiştir. Kaydettiğine göre bu iki rivayetin önemi bunlara muaraza olmaması yani muhkem rivayetler olmalarıdır. Ona göre Sehl b. Ebu Hasme rivayetlerinde ızdırap olduğu için hükümünü yitirmektedir. Huzeyfe de Taberistan'da bir grup cemaate kıldırıldığı namazı İbn Ömer ve İbn Mesud rivayetlerine yakın bir şekilde kıldırılmış ve hiçbir sahâbî de ona itiraz etmemiştir. Şâfiî'nin tercihinin mensuh olduğunda icma vardır. Çünkü onda ikinci taife namazı imam bitirmeden tamamlamaktadır ki bu İslam'ın ilk zamanlarına ait bir uygulamadır, sonra neshedilmiştir. İbn Ömer ve İbn Mesud rivayetleri ise küçük bir nüans haricinde hemen hemen aynıdır. Ebu Hanîfe ve

95 İbn Dakîkî'l-İyd, *İhkâmu'l-ahkâm*, I, 358.

96 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, I, 243.

97 İrakî, *Tarhu't-tesrib*, III, 137; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, II, 431.

98 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 404; Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 125.

99 İrakî, *Tarhu't-tesrib*, III, 135. Kaynaklarda Ebu Ubeyde'nin babasından çok sayıda rivayeti olmakla birlikte bizzat babasından hadis işitmediği yaygın bir kanaattir. Bk. İclî, *es-Sikât*, II, 414; Zehebî, *Siyer*, IV, 363. Bununla birlikte Buhârî ve Müslim'in ricâlerinden olan Ebu Ubeyde, sika bir ravi olarak kaydedilmektedir. İsnad bu haliyle munkatî'dir. Muhaddislerin genel kanaati bu tür rivayetleri zayıf kabul etme şeklinde olsa da Hanefî âlimler, özellikle ilk dönemde nakledilen bu tür haberleri kabul ederler. Ayrıca muhaddisler bu isnadı zayıf kabul etseler bile Abdullah b. Ömer'den nakledilen sahih rivayet bu rivayeti takviye etmektedir.

100 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, II, 431.

101 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 405.

ashabı böyle yorumlamışlardır.¹⁰² Aynî'nin bu değerlendirmeleri de izaha muhtaçtır. Zira korkunun boyutu, kiblenin konumu ve düşmanın pozisyonuna göre değişiklik arzeden korku namazına ilişkin geç dönemlerde haber verilen kılınışın en fazla bir kılınış şekli hakkında fikir vermesi mümkündür.

İki rekât kılınacak korku namazında Rasûlullah'ın (s.a.v.) ardında ilk rekât kılındıktan sonra her saf kalan bir rekâtı kendi kılmaktadır. Fakat bu rekâta kıraat meselesi âlimler arasında ihtilafıdır. Hanefîler'in bu meselede de asıllar meselesini gündeme getirdikleri görülmektedir. Çünkü burada ictihada açık bir alan vardır ve âlimler usulleri çerçevesinde görüş bildirmişlerdir. İmam Muhammed'in kaydettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) ile ilk rekâtı kılan saf yerini diğer safa bıraktıkları için lâhik hükmündedir. Namaza sonradan katılan saf ise mesbuk hükmündedir. Bu sebeple namazın ikinci rekâtını kılan saf kıraatte bulunmaz, ikinci safın ise kıraatta bulunması gerekir hükmü vermişlerdir.¹⁰³ Bu görüşü doğrudan Ebu Hanîfe'den nakleden ve cemaatin imamdan önce namazdan ayrılması şeklindeki kılınışı Medine ehlinin kabul ettiğine, bununla birlikte asıllarla çeliştiğine dikkat çeken İmam Muhammed "*İmam uyulmak içindir*"¹⁰⁴ rivayetini delil getirmektedir.¹⁰⁵

Ebu Hanîfe'den nakledilen bu görüşleri şiddetle tenkid eden İbn Hazm'a göre Ebu Hanîfe bu konuda rivayete sadece kendi reyiyile ziyadede bulunmaktadır ve bu ifadeler ne Rasûlullah (s.a.v.) ne sahabe ne de kendisinden önce bir imamdan nakledilmiştir. Ayrıca ona göre bu görüşte korku namazı ile ilgili Rasûlullah'tan (s.a.v.) nakledilen bütün hadislere muhalif bir durum vardır ki o da her iki safında namazı tamamlamayı geciktirip imamın selam vermesinden sonra önce ilk safın ardından da ikinci safın namazı tamamlamasıdır. Ayrıca yine her safın kalan rekâtı kaza etmek için geri ilk rekâtı kıldığı yere gelmesi hadislere muhaliftir. 'Bu Abdullah b. Mesud'dan nakledilmiştir' denirse bu yalandır, kezibtir. Çünkü İbn Mesud'dan son derece zayıf, vahi bir isnadla gelmiştir. Bu görüş ayete de muarızdır. Çünkü ayette "*seninle namazı kılsınlar*" buyrulmaktadır. Bu şekilde Hanefîler hem Kur'an hem de sahih-zayıf her türlü rivayete muhalefet etmişlerdir.¹⁰⁶ İbn Hazm'ın, Hanefîlerin herhangi bir asla dayanmadıklarını iddia eden bu değerlendirmeleri tenkide açıktır. Çünkü yukarıda ifade edildiği üzere bu ifadeler Ebu Hanîfe'den önce İbrahim en-Nehâî tarafından dile getirilmiştir. Ayrıca Abdullah

102 Aynî, *Şerhu Ebi Dâvûd*, V, 124-125.

103 Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, I, 390. Şâfiî'ye göre ise hepsi okumalıdır. bk. Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 136.

104 Buhârî, "Cemâa", 23; Müslim, "Salât", 19.

105 Muhammed eş-Şeybânî, *el-Huce*, I, 341.

106 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 240-241.

b. Mesud rivayeti İbn Hazm'ın ifade ettiği kadar zayıf değil muhaddislerin kriterlerine göre en fazla *yesûrûd-dâf/az* zayıf bir rivayettir. Bu haliyle Hanefiler nezdinde kabul edilebilir bir rivayettir. Munkatı' olması haricinde, isnadındaki Husayf b. Abdurrahman el-Harrânî'den (ö. 137/755) dolayı da tenkit edilmiştir. Sığâri tâbiinden olan ve *Sünen-i Erbaa*'da rivayetleri yer alan Husayf hakkında muhtelif kanaatler belirtilmiştir. Ahmed b. Hanbel onun için 'hucet değildir', Yahya b. Said el-Kattân 'ondan uzak dururduk', Ebu Hatim ise 'seyyü'l-hızf' demişlerdir. Yahya b. Main ve Ebu Zür'a ise sika olduğunu ifade etmiş, Nesai 'salih' kaydı düşmüştür.¹⁰⁷

İbrahim en-Nehai ve sonrasında Ebu Hanife'nin tarif etmiş oldukları ziyadenin Abdullah b. Mesud rivayetinde ifade edilmiş olduğu bazı Hanefi kaynaklarda zikredilse de rivayetlerin bunu doğrulamadığı görülmektedir.¹⁰⁸ Bununla birlikte İbn Hazm'ın asla dayanmayan bir ziyade iddiası da hatalıdır. Zira İmam Muhammed *el-Âsâr*'da bu ziyadenin Ebu Hanife-Hâris b. Abdurrahman tarikiyle Abdullah b. Abbas'tan nakledildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Tehânevî, İbn Abbas'ın kendi reyiyile bu kanaati bildiremeyeceği ve hükmen merfu kabilinden bir haber olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ Abdullah b. Mesud rivayeti için ise zikri geçen isnadla *yesûrûd-dâf* kabul edilse bile şahitleri¹¹¹ ile metin olarak takviyeye müsait olduğunu söylemek mümkündür.

2.4. Câbir b. Abdullah Rivayeti

Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) orduyu iki saf ayırmış ve herkes aynı anda tekbir almıştır. Yine bütün cemaat Rasûlullah ile rukuya varmış fakat secdeye onunla birlikte sadece ilk saf gitmiştir. İkinci saf secdeyi kendisi yapmış, ayağa kalkmış ve saflar yer değiştirmiştir. İkinci rekâtta Rasûlullah (s.a.v.) rukuya varınca yine herkes ruku yapmış fakat bu sefer ikinci saf Rasûlullah ile secdeye gitmiştir. Sonra ilk grup kendileri secdeye varıp hep birlikte namazı tamamlamışlardır.¹¹²

Usfan'da Cüheyneli bir kavme karşı yapılan bu seferde Halid b. Velid komutasındaki müşrikler müslümanların öğle namazını kıldıklarını görünce onların

107 Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 258; Zehebi, *Siyer*, VI, 145.

108 Tehânevî, *İ'lâûs-sünen*, VIII, 195.

109 Muhammed eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, I, 505.

110 Tehânevî, *İ'lâûs-sünen*, VIII, 195.

111 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* VI, 27 (muhakkik notu).

112 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirin", 307; Ebu Dâvûd, "Sefer", 12; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 151; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 323.

ikinci vakti de kesinlikle namazlarını terketmeyeceklerini düşünüp namaz esnasında saldırmaya niyetlenmişlerdir. Hz. Cebrail bunu Rasûlullah'a bildirince ikindi namazı bu şekilde kılınmıştır.¹¹³ Aynı rivayet Ebu Ayyâş¹¹⁴ ve İbn Abbas'tan da nakledilmiştir.¹¹⁵

Süfyan-ı Sevrî diğer vecihler arasında bu kılınışı tercih etmektedir.¹¹⁶ Düşman kible yönünde olduğu zaman bu kılınışın birçok âlim tarafından tercih edildiği bilinmektedir. Şâfiî ve Hanbelî âlimlerin görüşü de böyledir.¹¹⁷ Mâlik'in birçok talebesi de bu kılınışı caiz görmektedir.¹¹⁸ Ebu Yusuf'a göre de şayet düşman kible tarafında ise bu rivayete göre,¹¹⁹ kible tarafında değilse İbn Ömer hadisiyle kılınacaktır. Tahâvî de bunu tercih etmektedir.¹²⁰ Hanefî usulcülerden Cessâs ise ayetteki '*bir safseninle namaza dursun*' ibaresinin bu rivayeti nakzettiği kanaatindedir.¹²¹

Câbir b. Abdullah'tan hem Usfan hem de Zâtürrika'da kılınan namaz nakledilmektedir. Tarif edilen iki kılınışın aynı namaza ait olma ihtimali dile getirilse de bunu zayıf bir kanaat olarak görmekteyiz. Bu iki namazın kesinlikle farklı namazlar olduğunu ifade eden İbn Hacer'e göre Câbir b. Abdullah iki kıssayı da anlatmıştır. Ona göre korku namazının ilk defa Usfan'da kılındığı bilinmektedir ve bu, Hendek ve Kureyza'dan sonra Hudeybiye umresinde vuku bulmuştur. Zâtürrika'daki namaz ise Usfan'dan sonra kılınmıştır.¹²² İbn Hacer'e göre İbn Abbas ile Câbir b. Abdullah hadiseleri aynıdır. O, iki farklı kılınış şeklinin bir gazvede vuku bulmuş olabileceğini düşünmektedir.¹²³

113 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirin", 308; Ebu Dâvûd, "Sefer", 12.

114 Ebu Ayyâş, 'Rasulullah (s.a.v.) bu namazı bir kere de Beni Süleym yurdunda kıldı' demiştir. Ebu Dâvûd, "Sefer", 1; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

115 Ebu Dâvûd, "Sefer", 12; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 212, XVII, 120.

116 Aynî, *Şerhu Ebi Dâvûd*, V, 111.

117 Şâfiî, *el-Ümm*, I, 247.

118 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 187.

119 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 169; Serahsî, *Mebisüt*, II, 47.

120 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 415. Daha önce zikredildiği üzere âlimlerin genel kanaatine göre korku namazının rekât sayısına etki etmemektedir. Cemaat imama tabi olduğu için Rasulullah'ın (s.a.v.) dört rekât sahabilerin ikişer rekât kılması olası görülmemektedir. O halde Rasulullah'ın ilk safâ iki rekâtı kırdıktan sonra selam vermesi gerekmektedir ki bu durumda da Rasulullah ikinci safâ nafîle kılarken imamlık yapmış olmaktadır. Bu husus, namazda imamlık konusundaki önemli ihtilaflardan birisidir. Hanefî âlimler nafîle namaz kılınan farz kılma imamlık yapamayacağı kanaatindedirler. Serahsî, *Mebisüt*, I, 136. O sebeple onlara göre bu rivayetlerle amel etmek mümkün değildir.

121 Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 171.

122 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VII, 423-424.

123 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VII, 420.

2.5. Ebu Bekre-Câbir b. Abdullah Rivayetleri

Ebu Bekre'den nakledilen rivayette Rasûlullah (s.a.v.) ashabına öğle namazını kıldırıştır. Rasûlullah ashabını iki safaya ayırmış ve önce ilk safaya iki rekât kıldırılmış ardından da diğer safaya iki rekât kıldırıştır.¹²⁴

Ebu Davud, Hasan-ı Basrî'nin de böyle fetva verdiğini kaydetmiştir. Ona göre akşam namazı da böyledir. Cemaat üçer rekât imam 6 rekât kılar demiştir.¹²⁵ İbrahim b. Yakub el-Cûzcânî (ö. 259/873) gibi bazı âlimler, her iki grup da tam olarak cemaat halinde namaz kıldıkları için bu namazın Zâtürrika'da kılınandan daha faziletli olduğunu söylemişlerdir.¹²⁶

Bu namazın Taif'te kılındığı kaydedilmiştir. Namazı Rasûlullah (s.a.v.) ile kılan Ebu Bekre Taif seferinde Müslüman olmuştur. Taif'ten sonra da gazve olmamıştır. İbn Hazm'a göre de en faziletli namaz budur.¹²⁷

Dört rekâtlık korku namazı Câbir b. Abdullah'tan da nakledilir. Zâtürrika'da gerçekleştiğini düşündüğümüz bu kılınışta da Rasûlullah önce ilk safaya iki rekât ardından ikinci safaya iki rekât kıldırıştır.¹²⁸ Bu şekilde sahâbiler ikişer rekât kılarlarken Rasûlullah (s.a.v.) dört rekât kılmıştır. Câbir b. Abdullah, Rasûlullah'ın bu namazı Nahl'de, Benî Muharib'le yapılan gazvede kıldırıldığını anlatmaktadır.¹²⁹

Müzenî'nin naklettiğine göre İmam Şâfiî, Rasûlullah'ın Batn-ı Nahl'de namazı böyle kıldığını düşünmektedir. Ona göre Rasûlullah'ın (s.a.v.) her iki gruba da ikişer kıldırıp sonlarında selam vermiş olması da caizdir.¹³⁰ Tahâvî'ye göre ise dört rekâtlık namaz mukim ikendir. Rasûlullah (s.a.v.) dört, ashab da ikişer rekât kılmış ve iki rekâtı da kendileri sonradan kılmıştır.¹³¹ Nevevî'ye göre Tahâvî'nin bu namazın mensuh olduğuna ilişkin iddiası delilsizdir.¹³²

İbn Abdilber ise Zâtürrika'da böyle kıldığı kanaatindedir. Ona göre Zâtürrika'da iki farklı şekilde de namaz kılınmıştır.¹³³ Rivayetlere göre Câbir b.

124 Ebu Dâvûd, "Sefer", 19; Nesâî, "İmâme", 42, "Salâtü'l-havf", 1.

125 Ebu Dâvûd, "Salâtü's-sefer", 18.

126 İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 374.

127 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 234.

128 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 311; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, 193.

129 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIII, 193.

130 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, II, 405; Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 126.

131 Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 410.

132 Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 126.

133 İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XV, 275.

Abdullah yukarıdaki her iki şekli de nakletmektedir. Düşman kıbleden başka taraftayken her saf ayrı ayrı gelip ikişer rekât kılmışlardır. Düşman kible tarafındayken ise herkes namaza birlikte başlamış ve ilk kılınış gibi kılmışlardır.¹³⁴ Nafile namaz kılanın arkasında farz kılana, imamla me'mumun niyet farklılığına, evinde namazı kılıp cemaate gelip namaz kıldırana cevaz veren Evzâi, Şâfiî, İbn Uleyye, Ahmed b. Hanbel ve Davud b. Ali gibi âlimler bu kılınışa cevaz vermişlerdir.¹³⁵

2.6. Ebu Hureyre Rivayeti

'Ben Necid gazasında Rasûlullah (s.a.v.) ile korku namazı kıldım'¹³⁶ diyen Ebu Hureyre, Necid tarafına düzenlenen Zâtürrika' gazvesinde kible arkalarında olduğu halde Rasûlullah (s.a.v.) ile ikinci namazını kıldığını anlatıyor. Naklettiğine göre namazda tekbiri hep beraber almışlar ve bir saf düşmana karşı dururken diğer saf Rasûlullah'a uymuştur. Bu grup ilk rekâtı kılıp diğerlerinin yerini almış ikincisi de Rasûlullah (s.a.v.) ile bir rekât kılmıştır. Sonrasında hep beraber selam vermişlerdir ve anlattığına göre Rasûlullah da (s.a.v.) ashab da ikişer rekât kılmışlardır.¹³⁷

Rivayette tarif edilen korku namazı Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mesud'un tarif ettiği namazla aynıdır. İbn Abdilber de aynı kanaattedir.¹³⁸ Ebu Hureyre'den nispeten farklı bir kılınış daha nakledilmektedir. Bu rivayette namaza hep beraber başlamışlardır ve kible arkalarında bulunmaktadır. Rasûlullah (s.a.v.) ashâbı iki safa ayırmış, ilk grup Rasûlullah ile ruku ve secdeyi yapmıştır. Sonra onlar gitmiş ve diğer grup gelmiştir. Rasûlullah (s.a.v.) ayakta beklerken bu grup ilk rekâtlarını kılmış ve Rasûlullah ile ikinci rekâtlarını kılmışlar, ardından düşmanın karşısına gitmişlerdir. Arkasından ilk saf gelmiş ve kendileri kalan rekâtı kılmışlardır. Bu esnada Rasûlullah (s.a.v.) oturarak beklemiş ve hep beraber selam vermişlerdir.¹³⁹ Zâtürrika'da korku namazı kıldığını ifade eden Ebu Hureyre'nin bu namazı, Salih b. Havvât'tan nakledilen kılınışa oldukça benzemektedir. Bu kılınışın aynı hadisenin farklı ifadesinden kaynaklı, aynı namazın farklı bir tarifi olduğunu düşünmekteyiz.

134 Nesâi, "Salâtü'l-havf", 1.

135 İbn Abdilber, *et-Temhid*, XV, 275.

136 Ebu Hureyre'nin bu rivayetleri başka sahâbilerden duyarak naklettiği iddiasına karşı onun sarahaten Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte kıldığını ifade etmesi önem arz etmektedir.

137 Ebu Dâvûd, "Sefer", 15; Nesâi, "Salâtü'l-havf", 1.

138 İbn Abdilber, *et-Temhid*, XV, 266.

139 Ebu Dâvûd, "Sefer", 12; Nesâi, "Salâtü'l-havf", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 12, XLIII, 374.

2.7. Hz. Aişe Rivayeti

Hz. Aişe'den nakledilen rivayet de Nahl'den hareket edilen Zâtürrika' gazvesini haber vermektedir. Nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) ashâbı yine iki safaya ayırmıştır. İlk grup Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber namaza başlamış ve ilk secdeyi yapmışlardır. Rasûlullah (s.a.v.) iki secde arasında oturmuş ve bu grup ikinci secdeyi kendileri yapmıştır. Daha sonra bu grup topukları üzerinde geri geri gitmiş ve diğer grubun arkasında ayakta durmuşlardır. İkinci grup tekbir alıp namaza başlamış, Rasûlullah (s.a.v.) ile ruku ve ilk secdeyi yapmışlardır. Bu, Rasûlullah'ın ikinci onların ise ilk secdesi olmuş ardından kendileri ikinci secdeyi yapmışlardır. İkinci rekâtı ise Rasûlullah (s.a.v.) ile hep beraber hızlıca kılmış ve hep birlikte selam vermişlerdir. İnsanlar bu şekilde bütün namazı Rasûlullah (s.a.v.) ile kılmışlardır.¹⁴⁰

Zâtürrika'da kılındığı ifade edilen bu namaz Câbir b. Abdullah'ın tarif ettiği kılınışla aynı olsa gerektir. Sonraki süreçte kılınış şekillerini değerlendiren hiç bir âlimin bu şekli müstakil bir kılınış olarak değerlendirmemelerinde kanaatimizce bu hususun etkisi olmalıdır.

2.8. Abdullah b. Abbas Rivayeti

İbn Abbas'tan nakledilen korku namazı Zî Karad'da¹⁴¹ kılınmıştır. İfade ettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) bu gazvede orduyu iki safaya ayırmış, bir saf arkasında diğer saf ise düşmana karşı durmuştur. Önce arkasındakilere bir rekât kıldırılmıştır. Sonrasında onlar diğerlerinin yerine geçmiş ve Rasûlullah (s.a.v.) ikinci safaya bir rekât kıldırmıştır. Hiç kimse kalan rekâtı kaza etmemiştir.¹⁴² İbn Abbas'tan, hem Abdullah b. Ömer'den nakledilen kılınışın aynısı¹⁴³ hem de Câbir b. Abdullah'ın nakletmiş olduğu şekil rivayet edilmiştir.¹⁴⁴

Medine'ye bir günlük mesafede, Gatafan yurdundan sonra yer aldığı kaydedilen¹⁴⁵ Zî Karad'daki bu namaz yukarıda da görüldüğü üzere ihtilaflıdır. İmam Şâfiî 'burada kılınan namaza dair sağlam bir rivayet yoktur' demektedir.¹⁴⁶ Kanaatimizce Şâfiî, kaynaklarda sahih isnadlarla¹⁴⁷ yer aldığı görülen rivayetin metni ile ilgili

140 Ebu Dâvûd, "Sefer", 15.

141 Buhârî, "Megâzi", 29.

142 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

143 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

144 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 212.

145 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VII, 420.

146 İmam Şâfiî, *el-Ümm*, I, 249.

147 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 493.

bir problemi kasetmektedir. Müslim'in bu rivayete yer vermeme sebebi olarak da metninde bulunan ihtilafa işaret edilmiştir.¹⁴⁸

İbn Abbas rivayetleri çerçevesinde üzerinde durulması gereken önemli husus bir rekâtlık korku namazıdır. Zeyd b. Sâbit¹⁴⁹, Câbir b. Abdullah¹⁵⁰ ve Huzeyfeden de¹⁵¹ aynı şekilde bir rekâtlık namaz nakledilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Abbas, 'Allah Peygamberinizin diliyle namazı, hizada dört, seferde 2, korku anında da bir rekât farz kılmalıdır.' demiştir.¹⁵² Bazı âlimler, 'Yeryüzünde sefere çıktığımız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur.'¹⁵³ ayetindeki kasrı, korku anında namazın bir rekât kılınmasına yormuşlardır.¹⁵⁴ İshak b. Râhûye gibi bazı âlimler ise şiddetli korku anında ima ile kılınacak bir rekâtı, ona da güç yetmezse sadece bir secdeyi, ona da güç yetmezse sadece bir tekberi yeterli görmüşlerdir. Atâ, Tâvûs, Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Hammâd ve Katâde'nin de şiddetli korku anında ima ile kılınacak bir rekâtı yeterli gördüklerini kaydetmiştir.¹⁵⁵ İbn Hazm da Huzeyfe hadisinin zahirinden hareketle bir rekâtlık korku namazının da oldukça sahih olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶ Âlimlerin görüşü ise ekseriyetle bunun hilafıdır. Genel kabul gören görüş korku namazının rekâta etki etmediği şeklindedir.¹⁵⁷

Tek rekâtlık namazın âlimler tarafından telif edildiği ve iki rekâta yorulduğu görülmektedir. İbn Abdilber'e göre muhtemelen herkes bu namazı tamamlamıştır ve bu husus raviye gizli kalmıştır. Ayrıca bu konuda isbat mukaddemdir. Yani kalan rekâtın sonradan kılındığını belirten rivayetler de bulunduğu için bunun var olduğunu kabul etmek önceliklidir. Belki bu durum, 'emin olana kadar kaza etmediler' şeklinde anlaşılabilir. Yahut da Rasûlullah (s.a.v.) ile bir rekât kıldılar anlamındadır.¹⁵⁸ Irakî'nin kaydettiğine göre Beyhakî'nin Huzeyfeden yaptığı bir

148 İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 365.

149 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 470.

150 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 85; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 214.

151 Ebu Dâvûd, "Sefer", 18; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVIII, 302.

152 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirin", 1; Ebu Davud, "Sefer", 18; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1; İbn Mace, "İkâmetü's-salavât", 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 28.

153 en-Nisâ 4/101.

154 Örneğin Said b. Cübeyr, herkes namazı tek kılsa ayetteki kasrın gerçekleşebileceğini düşünmektedir. bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 511. Hattâbî ise bunun şiddetli korku anına hamledildiği kanaatindedir. Bk. Hattâbî, *Meâlim*, I, 271.

155 Hattâbî, *Meâlim*, I, 272.

156 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 235-236.

157 Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I, 240; Serahsî, *Mebûsât*, II, 46; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, I, 318; Irakî, *Tarhu't-tesrib*, III, 146.

158 İbn Abdilber, *et-Temhid*, XV, 271; Irakî, *Tarhu't-tesrib*, III, 146.

nakilde namazın kılınışı, İbn Ömer hadisindeki gibidir. Ayrıca İbn Abbas, yaşı sebebiyle bu gazvelerde yoktur ve bunu muhakkak başkalarından duymuştur.¹⁵⁹ İbn Hazm ise bir rekâtlık namazın iki rekâta yorulmasına şiddetle karşı çıkmış ve bunu söyleyenlerin yalancı olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰ İbn Hazm'ın aşırı bir tepki gösterdiği müşahade edilmektedir. Zira âlimlerin ekseriyeti bir rekâtlık namazı kabul etmemişler ve rivayetleri tevîl etmişlerdir. İbn Abbas'ın hem hem korku namazının bir rekât olduğunu ifade edip hem de iki rekâtı haber veren İbn Ömer-İbn Mesud ve Câbir-Ebu Ayyâş hadislerini nakletmiş olması bir rekâttan kastının farklı olduğunu düşündürmektedir. Kanaatimizce Usfan'daki namazda her iki rekât, İbn Ömer/İbn Mesud rivayetlerinde ise bir rekât Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte kılındığı için İbn Abbas bu farka işaret etmiştir. Nitekim benzer bir üslup Ebu Hureyre'de de görülür. Her bir safın ikişer rekât kıldığını tarif eden Ebu Hureyre, rivayetin sonunda safların birer rekât, Rasûlullah'ın (s.a.v.) iki rekât kıldığını belirtir.¹⁶¹ Yine Usfan'da kılınan namazı anlatan ve ayetin indiğinden bahseden Ebu Hureyre namazda Rasûlullah'ın (s.a.v.) iki, ashabın ise مع النبي/Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte birer rekât kıldığını ifade eder.¹⁶² Usfan rivayetinin bir diğer ravisi Ebu Ayyâş da 'İmamlarıyla birlikte/مع امامهم her saf iki rekât kıldı' kaydını düşer.¹⁶³ Bu ifadeler bir rekâtın 'Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte' kaydıyla anlaşılması gerektiği düşüncesini pekiştirmektedir.

SONUÇ

Korku namazı, Kur'an ve sünnetle sabit olmak üzere, can korkusu taşındığı durumlarda bile namazın terkedilmemesi ve hatta cemaat halinde icra edilmesi için teşri kılınmış bir olağanüstü hal namazıdır. Bu namaz, vakit namazları haricinde yeni bir namaz olmayıp, vakti gelen namazın kılınışı şeklini ifade etmektedir. Rasûlullah (s.a.v.) korku namazını gazvelerde kıldırılmıştır. Hadis kaynaklarında en fazla detayın zikredildiği meselelerden biri olan bu namaz, çok sayıda sahâbiden muhtelif şekillerde nakledilmiştir. Bu farklı haberler, namazın sayısına ilişkin oldukça farklı kanaatlere ulaşılmasına vesile olmuştur. Kanaatimizce kılınışı şekillerinin yirmi dörde kadar çıkarılması aynı hadiseye şahit olan sahabilerin farklı tarif ve tasvirlerinden kaynaklanmıştır. Namazların tarifindeki nisbî fark-

159 Irâkî, *Tarhu't-tesrib*, III, 146.

160 İbn Hazm, *el-Muhalla*, III, 237.

161 Ebu Dâvûd, "Sefer", 12.

162 Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

163 bk. Ebu Dâvûd, "Sefer", 1; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

lılıklar ve kılınan yerlere ilişkin muhtelif isimlendirmelerden her birinin müstakil bir namaz olarak değerlendirilmesi bu kanaatlere sevk etmiştir. Zira sadece Zâtürrika'da kılınan namaz için altı yahut yedi farklı isim zikredilmiş, bunlar hem namazın farklı kılınış şekilleri hem de çeşitli kılınma mekânları olarak düşünülmüştür. Tespit edilebildiği kadarıyla Rasûlullah (s.a.v.) dört farklı şekilde korku namazı kıldırmıştır. Kaynaklarda zikredilen oldukça fazla kılınış şekli, birçok âlim tarafından altıya indirilmiştir. Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mesud'un tarif ettikleri kılınışlar kanaatimizce aynıdır. Bu kılınışlardan üç tanesi iki rekat bir tanesi de dört rekat kılınmıştır. Bir rekâtlık korku namazı konusunda ise Rasûlullah (s.a.v.) ile kılınan bir rekâtın kastedildiği kanaati bizde ağır basmaktadır. Netice itibarıyla korkunun boyutu yahut düşmanın konumuna göre kısmî farklılaşmalar gösterebilen dört ana şekilde bu namazın eda edildiğini düşünmekteyiz.

Rasûlullah Usfan, Zâtürrika, Zî Karad ve Taif'te korku namazı kıldırmıştır. Buralarda birden fazla korku namazı kılınmış olma ihtimali yüksektir. Zira aynı gazveyi haber veren rivayetlerde tarif edilen bazı kılınışları telif etmek güçtür. Bunların ayrı namazlar olma ihtimali daha kuvvetlidir. Zikri geçen yerlerden ilk olarak hangisinde korku namazı kılındığına dair kat'î netice vermek mümkün görünmemektedir. Hadis âlimlerinin ekseriyetine göre bu namaz, rivayetlerde de açıkça ifade edildiği üzere ilk defa Usfan'da kılınmıştır. Bu ihtimalde Zâtürrika' gazvesine sired âlimlerinin vermiş olduğu hicrî dört yahut beşinci yılları kabul etmek zordur. Bu gazveyi hicrî altıncı yahut yedinci yıla kadar tehir etmek gerekmektedir. Diğer ihtimalde ise korku namazının ilk defa Zâtürrika'da kılınmış olduğu kabul edilmiş olacaktır ki bu durumda da hadis rivayetlerini anlamlandırmak mümkün gözükmemektedir.

Korku namazına ilişkin nakledilen oldukça farklı ve muhtelif rivayetin değerlendirilmesi noktasında âlimler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. İhtilafların sebebi bu namaza has olmayıp hadislerin anlamlandırılması konusuna âlimlerin genel bakış farklılığından kaynaklanmaktadır. Sahih isnatla gelen her rivayetle ameli esas alan ve nakledilen rivayetlerin hepsinin muteber olduğunu ifade eden Ahmed b. Hanbel, esasında mekasıdı gözeterek aralarında tercih yapmaya meyletse de usulü öne geçmekte ve bütün rivayetlerdeki kılınışların mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Şâfiî, sıhhat vurgusu ve Kur'an'a muvafakat karinesiyle tercihini yapmakta ama bütün kılınışların sünnet olarak kabul edilebileceğini düşünmektedir. Hanefî âlimlerin, hadislerin değerlendirilmesinde sıklıkla başvurmuş oldukları arz usulünü, hem genel olarak namazın kılınış şeklinde hem de namazın teferruatlarında işlettikleri görülmektedir. Hanefîler bu hususta özellikle asıllara

arz meselesini gündeme getirmektedirler. Her hadisin müstakil bir asıl olduğunu ısrarla savunan İbn Hazm diğer birçok örnekte olduğu gibi Hanefîler'in asla ircâ metodlarına şiddetle tepki göstermekte ve onları, reyî hadislerin önüne geçirmekle itham etmektedir. İbn Hazm'ın, Hanefîlerin selefe muhalefet ettikleri ve herhangi bir nassa dayanmadan görüş bildirdikleri şeklindeki değerlendirmeleri kanaatimizce isabetli değildir. Zira diğer mezhep imamları gibi Hanefî âlimlerin hareket noktasını da nassların teşkil ettiği tespit edilmiştir.

Korku namazının teşri kılınmasındaki en önemli husus can korkusudur. Namazın kılınışı şekli düşmandan korunmaya en müsait şekle göre tayin edilmektedir. Düşmanın kıbleye göre konumu da tehlikenin boyutunu değiştiren önemli bir husustur. Bu sebeple kanaatimizce düşman kıble tarafında ise Câbir b. Abdullah ve Ebû Ayyâş değilse İbn Ömer ve İbn Mesud'un tarif ettikleri kılınışı ihtiyata en uygun olandır. Sâlih b. Havvât'tan nakledilen ve ilk safin imamdan önce namazdan ayrıldığını haber veren rivayetin ise imama cemaatin bağlantısını büsbütün kopardığı için tenkide açık olduğu düşünülmektedir. Zira namazda imamın maruz kaldığı her durum cemaati de bağlamaktadır. Cemaatin bir kısmının imamdan önce ayrılması ise imam ve cemaat birlikteliğini bozmaktadır. Bu sebeple tatbiki mümkün görülmemiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sanânî el-Himyerî, *el-Musannef fi'l-hadîs*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Şerhu Ebi Dâvûd li'l-Aynî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvattâ*, Mısır: Mektebetü's-Saâde, 1332.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahihu'l-Buhârî*, Dımaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1990.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. Said Bektaş vd, Beyrut/Medine: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye/Dâru's-Sirâc, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtiâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed, Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğni, 2000.
- Elşad Mahmudov, "Zâtürrika' Gazvesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2013, XLIV, 152.

- Erdem, Mehmet, "Salâtü'l-havf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2009, XLIII, 21-23.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Büstî, *Meâlimü's-Sünen*, Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih, *es-Sikât*, thk. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b Hüseyin, *Tarhu't-tesrib fi şerhi't-takrib*, Beyrut : Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 2020.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülbekir el-Bekrî, Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf, 1387.
- İbn Dakîkî'l-İyd, Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *İhkâmu'l-Ahkâm Şerhu Umdeti'l-ahkâm*, b.y., ts.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nisâbüri, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1975.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnaût vd, Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmud b. Şaban b. Abdülmaksûd vd, Medine: Mektebetü'l-Gurabâ, 1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.
- İbnü'l-Münzir, Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim, *el-İknâ'* b.y., 1408.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyârî, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Abudabi: Müesssetü Zâyed b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 1425.
- Mâlik b. Enes, *Muvattaau Mâlik bi Rivâyeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Riyad: Advâü's-Selef, 2000.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri, *el-Minhâc fî şerhi Sahihi Müslim b. Haccâc*, Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1392.
- Sahnûn, İbn Saîd et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Seffârîni, Ebu'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Keşfü'l-lisâm Şerhu Umdeti'l-ahkâm*, thk. Nureddin Tâlib, Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2007.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-Sünne*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1997.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *el-Asl*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Karaçi: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*. thk. Mehdi Hasan el-Keylânî. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- Tahâvî, Ebu Câfer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik, Şerhu meânî'l-âsâr, thk. İbrâhim Şemseddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü*, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1985.